

PSIXOLINGVISTIK TADQIQOTLARDA INSON OMILI, VAZIYAT OMILI VA EKSPERIMENT OMILINING LINGVISTIK TALQINI

Raxmonova Nasiba Muhiddin qizi

Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus shahar

Xalq ta'limi bo'limiga qarashli

44-sonli o'rta maktabning

O'zbek tili fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21770719>

Annotatsiya. Ushbu tezisda psixolingvistika fanida inson omili, vaziyat omili hamda eksperiment omilining o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Nutqni idrok etish va hosil qilish jarayonlarida shaxsning individual xususiyatlari, muloqot vaziyati hamda eksperimental tadqiqot metodlarining o'rni ilmiy manbalar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, inson omili, vaziyat omili, eksperiment, nutq faoliyati, kommunikatsiya, til, tafakkur.

Abstract. This thesis analyzes the interrelationship of the human factor, the situational factor, and the experimental factor in psycholinguistics. The role of individual characteristics of the person, the communication situation, and experimental research methods in the processes of speech perception and formation is highlighted based on scientific sources.

Keywords: psycholinguistics, human factor, situational factor, experiment, speech activity, communication, language, thinking.

Аннотация. В данной работе анализируется взаимосвязь человеческого фактора, ситуационного фактора и экспериментального фактора в психолингвистике. На основе научных источников освещается роль индивидуальных особенностей личности, коммуникативной ситуации и экспериментальных методов исследования в процессах восприятия и формирования речи.

Ключевые слова: психолингвистика, человеческий фактор, ситуационный фактор, эксперимент, речевая деятельность, коммуникация, язык, мышление.

Psixolingvistika zamonaviy tilshunoslik va psixologiya fanlari tutashgan nuqtada shakllangan fanlararo yo'nalish bo'lib, u insonning nutqni idrok etish, qayta ishlash va hosil qilish mexanizmlarini o'rganadi. Globallashuv, raqamli kommunikatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi nutq faoliyatini insonning kognitiv jarayonlari hamda kommunikativ vaziyat bilan uyg'un holda tadqiq etish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Shu nuqtayi nazardan psixolingvistik tadqiqotlarda inson omili, vaziyat omili va eksperiment

omilining o'zaro bog'liqligini kompleks tahlil qilish til va tafakkur munosabatlarini chuqurroq anglash hamda zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning metodologik asoslarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Psixolingvistika fanida inson omili nutq faoliyatining markaziy elementi hisoblanadi. Nutqni idrok etish, uni qayta ishlash hamda nutq hosil qilish jarayonlari shaxsning yoshi, bilim darajasi, psixologik holati, xotirasi, diqqati va individual tajribasi bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli bir xil nutqiy material turli shaxslar tomonidan turlicha idrok etilishi mumkin. A.A. Leontyev nutq faoliyatini insonning psixik faoliyati bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida baholab, til birliklarining qo'llanilishi shaxsning individual-kognitiv xususiyatlariga tayanishini ta'kidlaydi. Psixolingvistik tadqiqotlarda kommunikativ vaziyat alohida ilmiy ahamiyatga ega. Nutqning mazmuni va shakllanishiga muloqotning maqsadi, ishtirokchilarning ijtimoiy mavqei, hissiy holati, vaqt va makon omillari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. W.J.M. Levelt nutq hosil qilish jarayonini tahlil qilar ekan, kommunikativ vaziyat va so'zlovchining maqsadi nutqni rejalashtirish hamda til birliklarini tanlashda hal qiluvchi omil ekanligini qayd etadi. Shu bois eksperimental tadqiqotlarda tabiiy kommunikativ vaziyatni hisobga olish ilmiy natijalarning ishonchliligini oshiradi.

Psixolingvistika nutqning yaratilishi, idrok etilishi va tushunilishi jarayonlarini inson psixikasi bilan uzviy bog'liq holda o'rganadi. Shu bois ushbu fan uchta metodologik tamoyilga tayanadi: inson omili, vaziyat omili va eksperiment omili. Ular til hodisalarini faqat lisoniy tizim sifatida emas, balki real kommunikativ faoliyat mahsuli sifatida talqin qilish imkonini beradi. Psixolingvistik tadqiqotlarda inson omili til egasining psixologik, kognitiv va individual xususiyatlarini hisobga olishni anglatadi. Nutqni yaratish va tushunish jarayonlari har bir shaxsning yoshi, tafakkuri, xotirasi, diqqati, motivatsiyasi, hissiy holati, til tajribasi va kommunikativ kompetensiyasiga bog'liq holda kechadi. Shuning uchun til birliklarining ma'nosi faqat grammatik tuzilish bilan emas, balki ularni qabul qiluvchi yoki yaratuvchi shaxsning kognitiv faoliyati bilan ham belgilanadi. Zamonaviy psixolingvistika insonni til tizimining passiv foydalanuvchisi emas, balki nutq faoliyatining faol subyekti sifatida talqin qiladi.

Eksperimental metodlar psixolingvistikaning eng muhim tadqiqot usullaridan biridir. Assotsiativ tajribalar, reaksiya vaqtini o'lchash, matnni idrok etish va xotira sinovlari orqali inson ongida kechadigan til jarayonlari o'rganiladi. A.R. Luriya eksperimental tadqiqotlar nutq va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ilmiy asosda aniqlash imkonini berishini ta'kidlaydi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlarining qo'llanilishi esa

eksperimentlarning aniqligi hamda takrorlanuvchanligini yanada oshirmoqda. Omillarning o'zaro bog'liqligi. Inson omili, vaziyat omili va eksperiment omili psixolingvistik tadqiqotlarda o'zaro uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Insonning individual xususiyatlari muayyan kommunikativ vaziyatda yuzaga chiqadi, eksperimental metodlar esa ushbu jarayonlarni ilmiy jihatdan tekshirish va tahlil qilish imkonini beradi. Mazkur omillarni kompleks yondashuv asosida o'rganish nutqni idrok etish va hosil qilish mexanizmlarini yanada chuqurroq anglash hamda psixolingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Vaziyat omili nutqning yuzaga kelishiga ta'sir qiluvchi kommunikativ sharoitlar majmuasidir. Bir xil gap turli vaziyatlarda turlicha ma'no kasb etishi mumkin. Shu sababli psixolingvistika nutqni uni yuzaga keltirgan ijtimoiy, madaniy va pragmatik kontekstdan ajratib o'rganmaydi.

Lingvistik jihatdan vaziyat omili quyidagilarni qamrab oladi:

- muloqot ishtirokchilari;
- kommunikativ maqsad;
- makon va vaqt;
- ijtimoiy mavqe;
- madaniy muhit;
- diskurs konteksti.

Masalan, "Derazani oching" gapi auditoriyada buyruq, uy sharoitida iltimos, favqulodda vaziyatda esa ogohlantirish sifatida talqin qilinishi mumkin. Demak, gapning pragmatik ma'nosi vaziyat omili bilan belgilanadi. Tadqiqotlar tilni qayta ishlashda ijtimoiy va situativ kontekstning tezkor ta'sir ko'rsatishini ham tasdiqlaydi.

Eksperiment omilining lingvistik talqini

Psixolingvistikaning muhim xususiyatlaridan biri uning eksperimental fan ekanligidir. Nazariy mulohazalar tajriba orqali tekshiriladi va til hodisalari empirik ma'lumotlar asosida izohlanadi.

Lingvistik talqinda eksperiment omili quyidagi vazifalarni bajaradi:

- nutqni idrok etish mexanizmlarini aniqlash;
- so'z va gaplarni qayta ishlash tezligini o'lchash;
- xotira va diqqatning tilni qayta ishlashdagi rolini aniqlash;
- sintaktik va semantik jarayonlarni empirik tekshirish.

Bugungi psixolingvistikada reaksiya vaqtini o'lchash, eye-tracking (ko'z harakatini kuzatish), EEG, ERP, fMRI va boshqa eksperimental metodlar keng

qo'llaniladi. Ular inson miyasida til qanday qayta ishlanishini obyektiv ma'lumotlar asosida o'rganish imkonini beradi.

Psixolingvistik tadqiqotlarda inson omili, vaziyat omili va eksperiment omili o'zaro uzviy bog'liq metodologik tamoyillarni tashkil etadi. Inson omili nutq faoliyatining psixik-kognitiv asoslarini, vaziyat omili kommunikativ kontekstning ma'no hosil qilishdagi rolini, eksperiment omili esa ushbu jarayonlarni ilmiy-empirik usullar bilan tekshirish imkoniyatini ifodalaydi. Ushbu uch omilning integratsiyasi tilni statik tizim emas, balki inson tafakkuri, kommunikativ vaziyat va tajriba natijalari bilan chambarchas bog'liq dinamik hodisa sifatida talqin qilishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, psixolingvistik tadqiqotlarda inson omili, vaziyat omili va eksperiment omili bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan metodologik tizimni tashkil etadi. Ushbu omillarning kompleks tahlili nutqni idrok etish va hosil qilish mexanizmlarini chuqurroq anglash, til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni ilmiy asosda izohlash hamda psixolingvistik tadqiqotlarning nazariy va amaliy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Fikrimcha, zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlarda ushbu uch omilni alohida emas, balki yagona integrativ tizim sifatida o'rganish ilmiy natijalarning obyektivligi va ishonchliligini oshiradi. Ayniqsa, eksperimental metodlarning tabiiy kommunikativ vaziyat hamda insonning individual-kognitiv xususiyatlari bilan uyg'un holda qo'llanilishi nutq faoliyatining psixolingvistik mexanizmlarini yanada to'liq ochib berishga imkon yaratadi. Mazkur yondashuv nafaqat psixolingvistika nazariyasini rivojlantirishga, balki til ta'limi, nutq diagnostikasi, sun'iy intellekt asosidagi til texnologiyalari hamda fanlararo tadqiqotlarni takomillashtirishga ham amaliy hissa qo'shishi mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmonova Sh.R., Shamsiyeva Sh.Q. Psixolingvistika. Darslik. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 186 b.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – Москва: Смысл, 2003.
3. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Москва: Издательство Московского университета, 1979.
4. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – Москва: Просвещение, 1969.
5. Levelt W.J.M. Speaking: From Intention to Articulation. – Cambridge: MIT Press, 1989.
6. Aitchison J. The Articulate Mammal: An Introduction to Psycholinguistics. – London: Routledge, 2012.
7. Carroll D.W. Psychology of Language. – Boston: Thomson Wadsworth, 2008.

8. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 1965.
9. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1999.
10. Беянин В.П. Психолингвистика. – Москва: Флинта, 2003.
11. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
12. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.
13. Маҳмудов Н. Тил ва тафаккур. – Тошкент: Фан, 1993.

